

УДК: 811'161.2

Гончаренко А. В.,
*кандидат філологічних наук,
молодший науковий співробітник відділу мов України
Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАНУ,
м. Київ, goncharenko.al.v@gmail.com*

А. Ю. КРИМСЬКИЙ ПРО ЛЕКСИЧНІ УКРАЇНІЗМИ В ДАВНОКИЇВСЬКОМУ ТЕКСТІ

До плеяди видатних постатей минулого, які долучилися до збереження національних та світових здобутків у галузі культурології та мовознавства належить А. Ю. Кримський – багатогранний учений-філолог, історик, оригінальний письменник, перекладач, громадський діяч. Попри вагомий вклад у розробку питань схода-, слов'яно- й українознавства, його напрацювання упродовж десятиріч цілеспрямовано замовчувалися. Тому в умовах сучасного розвитку українського суспільства особливої актуальності набуває необхідність ознайомлення з науковими розвідками вченого, висновки та ідеї яких відзначаються неупередженістю та об'єктивністю, глибоким аналізом мовних явищ.

Окремою галуззю плідної наукової діяльності дослідника стала українська мова, її походження, історичний розвиток, граматики, лексикологія, лексикографія, діалектологія, правопис. Вагомою причиною, що спонукала його звернутися до теми української історії загалом та мовної зокрема, було її знеособлення та фальсифікація. Гідною науково аргументованою відсічню великодержавницьким спробам применшити самобутність, історію, мову українського народу стала гостра науково-публіцистична стаття А. Ю. Кримського «Древнекиевский говор» (1907) [1]. Її спрямовано проти тверджень О. І. Соболевського, викладених в однойменній праці в 1-му випуску ІОРЯС

АН за рік перед тим. Російський учений у літописних текстах періоду Давньої Русі не знаходив українських мовних рис, а навпаки проводив паралелі між старокиївською мовою й великоруськими говорами.

Різко критикуючи твердження свого опонента, А. Ю. Кримський аргументовано доводить, що всі фонетичні, граматичні, лексичні риси, котрі О. І. Соболевський наводить на користь великоруських ознак давньокиївського тексту, насправді не є чужими й для малоруської (української – А.Г.) мови. Дослідник детально розглядає семантику найменувань, зарахованих О. І. Соболевським до великорусизмів: *старѣйшина* ‘старшина’, *зоря* ‘світанок’, *лошадь*.

Лексему *старѣйшина* засвідчено в київському літописному тексті як на позначення керівництва загалом, так і одного очільника. Пор.: *«рѣша старѣйшина»*, *«призва старѣйшина конюхомъ – онъ же рече»* [2, с. 16, 38]. Її повним відповідником А. Ю. Кримський вважає слово *старшина*, котрим послуговувалися носії української мови, називаючи збірне чи одиничне поняття. На підтвердження своїх думок він подає приклади такого вживання в оригінальних та перекладних творах І. Левицького, П. Куліша, Лесі Українки, Г. Коваленка [1, с. 224-225]. У період XVI – XVIII ст. іменником *старшина* позначали керівну заможну привілейовану верхівку козацтва (мн.) та старшого командира у козацьких військах (одн.) [4 9, с. 666]. Цю ж назву із семантикою ‘керівники’, ‘волосний старшина’ засвідчують лексикографічні праці, де зафіксовано словниковий склад української мови XIX ст. [3 4, с. 199]. На сучасному етапі подібне розрізнення зберігається на прикладі нових компонентів значень, котрі виникли в реаліях XX ст. [4 9, с. 666-667].

Усупереч твердженню О. І. Соболевського, А. Ю. Кримський відзначає, що в українській мові назва *зоря* відома не лише як ‘зірка’, але й ‘світанок’. Численні приклади такого вживання можна віднайти в українських народних думках («Безпечно спать полягали – світової зорі дожидали, став божий світ світати – стали вони на коні сідати»), піснях («Вийшли в поле косарі – косить рано до зорі»), приказках («ні світ, ні зоря»), вір-

шованій літературній мові («Блиснула зоря – біліють поля»), белетристиці («А стала зоря розсвітати... Катря й каже: «Вже сонце, день»). Відстоюючи свої міркування, А.Ю. Кримський пропонує навіть розглянути обкладинку відомого на той час львівського журналу «Зоря». Він зауважує: «віньєтка на галицькому журналі «Зоря», відповідно до подвійного значення слова «Зоря» у малоруській мові, чергувалася: інколи це був схід сонця, інколи яскрава зірка» [1, с. 225]. Слово *зоря* зі значенням 'яскраве освітлення горизонту перед сходом і після заходу сонця' українська історична лексикографія фіксує від XVII ст. до наших днів [5, 12, с. 154; 3 2, с. 180; 4 3, с. 689].

Цікавими є спостереження вченого про «малоруськість» літописного *лошадь*. На його думку, на позначення тварин роду *Equus*, щодо яких у російській мові вживають лише виділену назву, у Київському літописі використано 2 слова – слов'янське *конъ* та монгольське *лошади*, котрі не є абсолютними синонімами. Різниця між цими найменуваннями у давньому тексті така, яка зберігається у живому мовленні сучасних українців Київщини та Чернігівщини. Лексему *конъ* у пам'ятці вжито на позначення звичайних та гарних тварин, натомість зморених коней смердів названо *лошади*. А. Ю. Кримський стверджує: «Використовуючи монгольський термін, сучасний малорус вкладає в нього відомий відтінок зневажливості та поблажливості, що вказує на щось малоросле, слабке» [1, с. 225]. Ця семантика простежується й у більш активно вживаних в українській мові зменшувальних назвах: *лоша*, діал. *лошун*, *лошиця*.

Окремо учений зупиняється на аналізі значення київсько-літописної лексики *лѣпокъ*: «...видѣ обиходяща бѣса въ образѣ Ляха, в лудѣ, и носяща въ приполѣ цвѣткы, иже глаголется **лѣпокъ**» [3, с. 184-185]. Довгий час пояснення слова викликало сумніви та труднощі в учених (пор. його тлумачення у покажчиках до петербурзьких археографічних видань Лаврентіївського та Іпатіївського списків, «Материалах...» І. І. Срезневського). Чи не вперше заговорив про цю назву як про давній південно-руський лексичний діалектизм А.Ю. Кримський: «Ніхто до цього часу з російських учених не дав пояснення, що це за *лѣпокъ*,

тому що жодна квітка ніде в Великоросії, у жодному великоруському наріччі, не називається лепком, а до мовлення сучасних київських малорусів звернутися не здогадалися. На сучасній же Київщині (як власне і в багатьох інших місцях України) ліпок – це *Asperula* (рослина із сімейства Rubiaceae (маренових – А.Г.), котра за російською ботанічною термінологією перекладається словом «шерошница»)» [1, с. 232-233]. В українському народнорозмовному мовленні континуанти виділеної лексеми та її похідні *ліпок*, *лепок*, *лепчиця*, *липок*, *липчиця* широко засвідчені на позначення рослини з роду *Asperula* ‘маренка’.

Результати спостережень А. Ю. Кримського не втрачають ваги уже понад сторіччя і є надзвичайно важливими сьогодні для доведення самотності й окремішності української мови.

Література

1. Кримский А. Е. Древнекиевский говор / Твори в 5-ти томах. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 3. С. 207-245.
2. Летопись по Лаврентьевскому списку. Издание Археографической комиссии. Санкт-Петербург: Типография Имп. АН, 1872. 589 с.
3. Словарь української мови : в 4 т. / упоряд. з додатком власного матеріалу Б. Д. Грінченко. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958 – 1959.
4. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1970–1980.
5. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28 вип. / за ред. Д. Г. Гринчишина. Львів : НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1994–2013. Вип. 1–16.